INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF
Contemporary Pedagogical and Philological Research
2026 / No. 1(2)
SCIENCE CONNECTS PEOPLE

G‘AZNAVIYLAR DAVLATI DAVLATCHILIGI TARIXI TARIXSHUNOSLIGI

Qarshiyev Fazliddin Olim o‘g‘li
Termiz davlat pedagogika instituti tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi
Do‘smahmatov Nodirbek Rustam o‘g‘li
Termiz davlat pedagogika instituti milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
Ergashev Aliakbar Nurmuhammad o‘g‘li
Termiz davlat pedagogika instituti milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada X–XII asrlarda Xuroson, G‘azna va Shimoliy Hindistonda hukmronlik qilgan G‘aznaviylar davlati davlatchiligi tarixining tarixshunosligi tahlil qilinadi. O‘rta asr mualliflari (Utbiy, Gardiziy, Bayhaqiy, Juzjoniy) asarlaridan boshlab XX asr Yevropa, hind, rus va sovet tadqiqotlarigacha bo‘lgan ilmiy qarashlar bosqichma-bosqich yoritiladi. Davlatning etnik-siyosiy xarakteri, g‘ulomlar (harbiy qullar) tizimi, devonlar orqali boshqaruv, hukmdor hokimiyatining qonuniylashtirilishi va davlat inqirozi sabablari bo‘yicha mavjud yondashuvlar taqqoslanadi. Tarixiy-qiyosiy tahlil, manbashunoslik va tarixshunoslik tanqidi usullaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: G‘aznaviylar, davlatchilik, tarixshunoslik, Sebuktegin, Mahmud G‘aznaviy, Bayhaqiy, g‘ulomlar, devon, Xuroson, manbashunoslik.

Аннотация. В статье анализируется историография истории государственности Газневидов, правивших в X–XII вв. в Хорасане, Газне и Северной Индии. Последовательно рассматриваются взгляды средневековых авторов (Утби, Гардизи, Бейхаки, Джузджани), а также европейских, индийских, русских и советских исследователей XIX–XX вв. Сопоставляются подходы к этнополитическому характеру государства, системе гулямов (военных рабов),

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

управлению через диваны, легитимации власти правителей и причинам упадка державы. В работе использованы историко-сравнительный метод, источниковедческий анализ и историографическая критика.

Ключевые слова: Газневиды, государственность, историография, Себук-Тегин, Махмуд Газневи, Бейхаки, гулямы, диван, Хорасан, источниковедение.

Abstract. The article examines the historiography of the Ghaznavid statehood, the dynasty that ruled Khurasan, Ghazna and northern India in the 10th–12th centuries. It traces the views of medieval authors (al-Utbi, Gardizi, Bayhaqi, Juzjani) as well as European, Indian, Russian and Soviet scholars of the 19th–20th centuries. The approaches to the ethnic and political character of the state, the system of ghulams (military slaves), administration through the diwans, the legitimation of rulers' power and the causes of the empire’s decline are compared. The study employs the historical-comparative method, source criticism and historiographical analysis.

Keywords: Ghaznavids, statehood, historiography, Sebuktegin, Mahmud of Ghazna, Bayhaqi, ghulams, diwan, Khurasan, source studies.

Kirish

G‘aznaviylar davlati (977–1186) O‘rta Osiyo, Eron va Hindiston tarixida turkiy sulolalar davlatchiligining shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Davlat Somoniylar hokimiyati zaiflashgan sharoitda G‘azna shahri atrofida vujudga kelgan: 962-yilda Somoniy sarkardasi Alp-Tegin G‘aznani egalladi, 977-yildan esa uning g‘ulomi va kuyovi Sebuktegin mustaqil hukmdor sifatida faoliyat yuritdi. Sebuktegin o‘g‘li Mahmud (998–1030) davrida davlat Xuroson, Xorazm, Sijiston va Shimoliy Hindistonning katta qismini o‘z ichiga olgan kuchli saltanatga aylandi, so‘nggi hukmdorlar davrida esa uning markazi Lohurga ko‘chib, 1186-yilda g‘uriylar zarbasi bilan barham topdi [1; 2].

G‘aznaviylar tarixiga qiziqish bir necha sababga ko‘ra bugungi kunda ham susaymagan. Birinchidan, bu davlat Somoniylardan keyingi Movarounnahr va Xuroson

siyosiy xaritasini, shuningdek, Qoraxoniylar va Saljuqiylar bilan munosabatlarni tushunishda kalit rolini o‘ynaydi. Ikkinchidan, G‘aznaviylar davlatchiligida turkiy harbiy elita, eroniy ma’muriy an’ana va islom huquqiy-siyosiy g‘oyalari o‘zaro qo‘shilib, keyingi Saljuqiylar, Xorazmshohlar va Dehli sultonligi uchun namuna bo‘lgan boshqaruv shakli yuzaga keldi. Uchinchidan, Mahmud G‘aznaviy shaxsi va uning hindistonlik yurishlari turli davrlarda turlicha baholanib, tarixshunoslikda qizg‘in munozaralar manbaiga aylangan.

Maqolaning maqsadi — G‘aznaviylar davlati davlatchiligi tarixining tarixshunosligini davrlar bo‘yicha tahlil qilish, asosiy ilmiy yo‘nalishlarni aniqlash va hal etilmagan masalalarni ko‘rsatishdir. Shu maqsadga muvofiq quyidagi vazifalar belgilandi: o‘rta asr manbalarining tarixshunoslik xarakterini yoritish; Yevropa va hind tadqiqotlaridagi asosiy qarashlarni qiyoslash; rus va sovet tarixshunosligining hissasini baholash; davlat boshqaruvi, harbiy tizim va hokimiyat qonuniyligiga oid bahsli masalalarni umumlashtirish. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va tarixshunoslik tanqidi usullaridan foydalanildi.

Mavzuning ilmiy ishlanganlik darajasini baholashda tarixshunoslikni shartli ravishda to‘rt bosqichga ajratish mumkin: birinchisi — sulola hukmronligi davrida va undan keyingi asrlarda yaratilgan o‘rta asr tarixnavisligi; ikkinchisi — XIX asrda Sharq matnlarining Yevropada tarjima qilinishi va nashr etilishi bilan bog‘liq bosqich; uchinchisi — XX asrning birinchi yarmida Mahmud G‘aznaviy hayoti va faoliyatiga bag‘ishlangan biografik tadqiqotlar bosqichi; to‘rtinchisi — 1960-yillardan boshlab davlat tuzilishi, armiya, devonlar va iqtisodiyotni tizimli o‘rganish bosqichi. Mazkur davrlashtirish shartli bo‘lib, bosqichlar bir-birini inkor etmaydi, balki o‘zaro to‘ldirib keladi.

Tarixshunoslik tahlilining ilmiy ahamiyati shundaki, u G‘aznaviylar tarixi haqidagi bilimlarning qanday shakllanganini, qaysi masalalar yetarli o‘rganilganini va qaysilari yangi yondashuvni talab etishini aniqlashga imkon beradi. Shuningdek,

bunday tahlil manbalarga nisbatan tanqidiy munosabatni shakllantirib, tarixiy voqealarni mualliflarning siyosiy va mafkuraviy qarashlaridan ajratib tushunishga yordam beradi. Maqola yakunida mavzu bo‘yicha ilmiy xulosalar va kelgusidagi tadqiqotlar uchun takliflar beriladi.

Asosiy qism

1. O‘rta asr manbalari va ularning tarixshunoslik xususiyati

G‘aznaviylar davlatchiligi tarixshunosligining ilk bosqichi davlat bilan bir davrda yaratilgan saroy tarixnavisligi bilan bog‘liq. Abu Nasr al-Utbiyning arabcha «Tarixi Yamoniy» asari Sebuktegin va Mahmud faoliyatini XI asrning 20-yillarigacha yoritadi. Asar yuksak badiiy saj' uslubida yozilgan bo‘lib, voqealarni xronologik izchillikdan ko‘ra hukmdorni ulug‘lash maqsadiga bo‘ysundiradi; unda Mahmudning yurishlari «g‘azot» g‘oyasi bilan bog‘lab tasvirlanadi. Shu sababli bu asar davlat mafkurasini o‘rganishda qimmatli, ammo siyosiy tarix uchun cheklangan manba sifatida baholanadi.

Abu Said Gardiziyning forscha «Zayn al-axbor» asari XI asr o‘rtalarida Mas’ud davrida yaratilgan va G‘aznaviylar tarixiga oid ilk forsiy tarixiy matnlardan biri hisoblanadi. Asar qisqa va ixcham bayon, xronologik aniqlik hamda turkiy xalqlarga oid ma’lumotlari bilan alohida ajralib turadi. G‘aznaviylar tarixshunosligida eng yuqori baho berilgan asar esa Abulfazl Bayhaqiyning «Tarixi Mas’udiy»sidir. Bayhaqiy uzoq yillar devon al-rasoil (davlat yozishmalari devoni)da xizmat qilgani uchun hukmdor saroyi, vazirlar, devonlar faoliyati, elchilik munosabatlari va sulola ichki kurashini yaxshi biladi. Uning asari faqat qisman saqlanib qolgan bo‘lsa-da, davlat boshqaruvining ichki mexanizmini ko‘rsatuvchi yagona yirik manba sifatida tadqiqotchilar e’tiborini tortib kelmoqda [4; 7].

G‘aznaviylar saroyida yaratilgan adabiy va ilmiy asarlar ham tarixshunoslik nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Abulqosim Firdavsiyning «Shohnoma»si XI asr boshlarida yakunlanib, Mahmud G‘aznaviyga bag‘ishlangan; asarning yozilishi va

uning hukmdor bilan munosabatlari haqidagi rivoyatlar tadqiqotchilar tomonidan sulola madaniy siyosatini tushunishda ko‘p bor tilga olinadi. Abu Rayhon Beruniyning «Hindiston» asari esa Mahmud yurishlaridan keyingi davrda Hindiston madaniyati, ilmi va dini haqida yaratilgan noyob asar bo‘lib, uning muallifi G‘aznaviylar saroyi bilan bevosita bog‘liq edi. Bunday manbalar siyosiy tarixning o‘zi emas, balki davlatning madaniy muhiti va ma’naviy hayotini yoritadi.

Manbashunoslik nuqtai nazaridan G‘aznaviylar davri matnlarining bir qator umumiy xususiyatlarini qayd etish mumkin. Birinchidan, ularning mualliflari odatda hukmdor saroyi bilan bog‘liq bo‘lib, siyosiy voqealarni hukmdor manfaatlariga mos ravishda tasvirlaganlar. Ikkinchidan, asarlarning bir qismi to‘liq saqlanmagan yoki keyingi mualliflar orqali parcha-parcha yetib kelgan. Uchinchidan, sana va raqamlar (masalan, qo‘shin soni, o‘lja miqdori) ko‘pincha mubolag‘ali bo‘lib, ularni boshqa manbalar bilan solishtirish zarur. Shu sababli zamonaviy tadqiqotlarda yozma manbalar tangashunoslik, arxeologiya va epigrafika ma’lumotlari bilan to‘ldirilmoqda.

O‘rta asrlarning keyingi mualliflari — Ibn al-Asir, Nizom ul-mulk, Minhoj Siroj Juzjoniy, Hindistonda esa Firishta — G‘aznaviylar tarixini o‘z davrining siyosiy ehtiyojlari va diniy-siyosiy qarashlari nuqtai nazaridan qayta talqin qilganlar. Juzjoniyning «Tabaqoti Nosiriy»si G‘aznaviylar bilan raqobat qilgan g‘uriylar sulolasi nuqtai nazarini aks ettirsa, hind-musulmon tarixnavisligi Mahmud yurishlarini Hindistonda islom hokimiyati o‘rnatilishining boshlanishi sifatida talqin qiladi. Shunday qilib, manbalarning o‘zi, tarixshunoslik nuqtai nazaridan, bir necha xil an’ana — saroy-madhiyaviy, siyosiy-ma’muriy va keyingi tarixiy-diniy an’analarni tashkil etadi [7].

2. Yevropa va hind tarixshunosligida G‘aznaviylar tadqiqi

XIX asrda Yevropada Sharq manbalarining tarjimasi va nashri bilan bog‘liq holda G‘aznaviylar tarixiga qiziqish ortdi. Utbiy asarining ingliz tiliga tarjimasi, hind tarixiga oid o‘rta asr matnlari to‘plamlarining nashri tadqiqotchilar uchun asosiy

materiallarni ochib berdi. Bu davr tadqiqotlari asosan voqeiy tarix va harbiy yurishlarni bayon qilishga qaratilgan edi; davlatning ichki tuzilishi masalalari deyarli ikkinchi darajada qoldi.

XX asrning birinchi yarmida Mahmud G‘aznaviy shaxsiga bag‘ishlangan monografiyalar yuzaga keldi. Muhammad Nazimning 1931-yilda Kembrijda nashr etilgan kitobi o‘sha davr uchun manbalarga eng keng tayanilgan biografik tadqiqot bo‘lib, Mahmud faoliyatini siyosiy, harbiy va madaniy jihatdan yoritdi [3]. Hind tadqiqotchilari esa Mahmud yurishlarini tahlil qilishda, ayniqsa, ularning sabablari masalasida turlicha fikr bildirdilar: bir guruh olimlar yurishlarni diniy g‘oya bilan izohlagan bo‘lsa, boshqalari ularning iqtisodiy va siyosiy sabablariga e’tibor qaratdi. Bu munozara bugungi kunda ham to‘liq yakunlanmagan.

G‘aznaviylar davlatchiligi tarixshunosligida burilish yasagan asar Klifford Edmund Bosvortning «The Ghaznavids» (1963) monografiyasi bo‘ldi. Muallif birinchi marta G‘aznaviylar davlatining ichki tuzilishini — hukmdor hokimiyatining xarakteri, ma’muriy devonlar, armiya tarkibi, moliya va iqtisod hamda sulola ichidagi raqobatni tizimli ravishda tahlil qildi [1]. Keyinroq «The Later Ghaznavids» (1977) asarida u sulolaning 1040-yildan keyingi, ya’ni G‘azna va Lohur davridagi tarixini yoritib, bu davrni «ulug‘vorlik va inqiroz» sifatida tavsifladi [2]. Bosvort asosiy xulosasiga ko‘ra, G‘aznaviylar davlati kelib chiqishi jihatidan turkiy harbiy sulola bo‘lsa-da, boshqaruv madaniyati, devon tizimi va mafkurasi jihatidan eroniy-islomiy an’anaga tayangan.

Shuningdek, Julie Scott Meisamining forsiy tarixnavislikka bag‘ishlangan tadqiqoti Bayhaqiy kabi mualliflar asarlarini adabiy-tarixiy matn sifatida tahlil qilish yo‘lini ochdi [7]. Bu yondashuv an’anaviy «voqea-faktlar to‘plami» sifatida emas, balki muallifning maqsadi, tasvir usuli va saroy muhiti bilan bog‘liq holda tushunishni talab qiladi.

Bosvort tadqiqotlarining muhim jihati shundaki, u G‘aznaviylar davlatining Somoniylar bilan davomiyligi masalasiga alohida e’tibor qaratdi. Uning fikricha,

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

G‘aznaviylar Somoniylarning ma’muriy tajribasi va devon an’analarini o‘zlashtirib, ularni yangi harbiy-siyosiy sharoitga moslashtirdilar. Bu xulosa keyingi tadqiqotlarda G‘aznaviylar davlatini turkiy-eroniy sintezning ilk yirik namunasi sifatida qarashga asos bo‘ldi. Shu bilan birga, Bosvort davlat daromadlarining manbalarini, ya’ni soliqlar, Hindistondan olingan o‘lja va savdo yo‘llaridan tushgan mablag‘larni ham tahlil qilib, G‘aznaviylar qudratining iqtisodiy asosi bir tomonlama emasligini ko‘rsatdi.

Hind tarixshunosligida Mahmud yurishlarining oqibatlari masalasi diqqat markazida bo‘lib kelgan. Ayrim tadqiqotchilar yurishlarni ma’bad xazinalarini egallashga qaratilgan harbiy-iqtisodiy tadbirlar sifatida baholasa, boshqalari ularning diniy mafkuraviy tomoniga urg‘u bergan. Zamonaviy yondashuvlarda esa bu voqealarni o‘z davrining siyosiy sharoiti va keyingi tarixiy xotira bilan birga ko‘rish tamoyili kuchaymoqda. Shunday qilib, Mahmud yurishlari tarixshunoslikda faqat voqeiy tarix emas, balki keyingi asrlarda shakllangan tarixiy xotira va mafkuraviy talqinlar mavzusi ham bo‘lib qolgan.

3. Rus va sovet tarixshunosligi

Rus Sharqshunosligida G‘aznaviylar tarixini ilmiy asosda o‘rganishda V. V. Bartold xizmatlari katta. Uning «Mog‘ullar istilosi davrida Turkiston» asari Somoniylar, Qoraxoniylar va G‘aznaviylar o‘rtasidagi siyosiy munosabatlarni, Movarounnahr va Xurosonning X–XI asrlardagi siyosiy tarixini manbalarga tayanib yoritgan [5]. Bartold G‘aznaviylarni turkiy harbiy elitaga tayangan davlat sifatida ko‘rib, ularning Somoniylar merosxo‘ri sifatida shakllanishini ta’kidlagan. Shuningdek, u Gardiziy matnining nashrga tayyorlanishi va ilmiy muomalaga kiritilishida muhim rol o‘ynagan.

Sovet davrida G‘aznaviylar tarixi, asosan, feodalizm, yer egaligi va sinfiy munosabatlar nuqtai nazaridan, ayrim hollarda esa tojik va o‘zbek xalqlari tarixi doirasida o‘rganildi. B. G. G‘afurovning «Tojiklar» asari X–XI asrlarda Xuroson va Movarounnahr siyosiy tarixi kontekstida G‘aznaviylar masalasiga ham to‘xtalgan [6].

1969-yilda A. K. Arends tomonidan Bayhaqiy asarining rus tiliga tarjima qilinishi esa sovet va post-sovet tarixshunosligi uchun muhim manba bazasini yaratdi [4]. Bu tarjima G‘aznaviylar tarixini rus tilida o‘qiydigan keng tadqiqotchilar doirasiga yetkazdi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston tarixshunosligida G‘aznaviylar davlati turkiy davlatchilik tarixining ajralmas qismi sifatida, shuningdek, Beruniy kabi buyuk allomalar faoliyati bilan bog‘liq holda qayta ko‘rib chiqilmoqda. Bunda sinfiy yondashuv o‘rniga madaniy-tarixiy, siyosiy-huquqiy va sivilizatsion yondashuvlar kuchaymoqda.

V. V. Bartold tadqiqotlarining o‘ziga xos jihati — siyosiy tarixni madaniy hayot bilan bog‘lab o‘rganish edi. U G‘aznaviylar davrida Xuroson va Movarounnahrdagi ilmiy-adabiy muhit, saroyda forsiy adabiyotning rivojlanishi, shuningdek, turkiy hukmdorlarning eroniy madaniyatni qo‘llab-quvvatlashi masalalariga ham e’tibor qaratgan. Bartoldning bu yondashuvi keyingi avlod tadqiqotchilari uchun metodologik namuna bo‘ldi va G‘aznaviylar davlatini faqat harbiy kuch sifatida emas, balki sivilizatsion hodisa sifatida o‘rganish imkonini berdi.

Sovet tarixshunosligida davlatchilik masalalari asosan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, jumladan, yer egaligi shakllari, iqta tizimi, dehqonlar va shahar aholisining ahvoli kontekstida o‘rganildi. Bu yondashuv bir tomondan, davlatning ijtimoiy asoslarini aniqlashga yordam bergan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, siyosiy va diniy omillarning o‘rnini kamaytirib ko‘rsatishga olib keldi. Shu sababli bugungi tadqiqotlarda sovet davri xulosalari tanqidiy qayta ko‘rib chiqilib, ularni yangi manbalar va zamonaviy nazariyalar bilan to‘ldirish talab etiladi.

4. Davlatchilik tarixi bo‘yicha asosiy bahsli masalalar

Tarixshunoslikda eng ko‘p muhokama qilingan masalalardan biri — G‘aznaviylar davlatining etnik-siyosiy xarakteri. Bir tomondan, sulola turkiy g‘ulomlar orasidan chiqqan, armiyaning asosini turkiy harbiylar tashkil etgan. Ikkinchi tomondan, devon, vazirlik, rasmiy yozishma tili va saroy madaniyati asosan eroniy an’anaga

tayangan, adabiyot esa forsiy tilda rivojlangan. Shu sababli tadqiqotchilar G‘aznaviylarni «turkiy sulola, eroniy davlat» sifatida tavsiflash tamoyiliga moyil bo‘lganlar [1; 5].

Ikkinchi masala — harbiy tizim va g‘ulomlar institutining o‘rni. Tadqiqotlarda G‘aznaviylar armiyasi turkiy g‘ulomlar, mahalliy qo‘shinlar va Hindistondagi qo‘shimcha otryadlardan tashkil topganligi, bu tizim hukmdor hokimiyatini mustahkamlagani bilan birga, sarkardalar guruhlari raqobati tufayli beqarorlik manbai bo‘lganligi qayd etiladi. Uchinchi masala — devonlar tizimi: vazirlik devoni, armiya devoni, yozishmalar devoni va xabarchilik (ishrof) idoralari orqali markaziy boshqaruv amalga oshirilgan; ularning faoliyati ayniqsa Bayhaqiy matni asosida o‘rganilgan [1; 4].

To‘rtinchi masala — hokimiyat qonuniyligi. Mahmud G‘aznaviy Abbosiy xalifasi al-Qodir bilan aloqalar o‘rnatib, undan unvonlar oldi va o‘zini islom himoyachisi sifatida ko‘rsatdi. Tarixshunoslikda bu jarayon, bir tomondan, harbiy qullardan chiqqan sulolaning diniy-huquqiy jihatdan qonuniylashtirilishi, ikkinchi tomondan, siyosiy sheriklik sifatida talqin qilinadi. Beshinchi masala — davlat inqirozi sabablari: 1040-yilda Dandanaqon jangida Saljuqiylardan mag‘lubiyat Xurosondagi hukmronlikka chek qo‘ydi; tadqiqotchilar buni harbiy xatolar, iqtisodiy zaiflashuv, sulola ichidagi kurash va ko‘chmanchi turkman qabilalarining kuchayishi bilan izohlaydilar [2].

Oltinchi masala G‘aznaviylarning qo‘shni davlatlar bilan siyosiy munosabatlari bilan bog‘liq. Mahmud davrida Xorazm G‘aznaviylar ta’siri doirasiga kiritilib, Amudaryo chegarasida Qoraxoniylar bilan kelishuvlar o‘rnatildi; tadqiqotchilar bu munosabatlarni harbiy qarama-qarshilik bilan birga diplomatik muvozanat va nikoh aloqalari orqali ham izohlaydilar. Bunday yondashuv G‘aznaviylar tashqi siyosatini faqat bosqinchilik emas, balki murakkab siyosiy hamkorlik tizimi sifatida tushunishga imkon beradi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Yettinchi masala tarixshunoslikdagi davrlashtirish bilan bog‘liq. Ko‘pchilik tadqiqotchilar G‘aznaviylar tarixini ikki katta bosqichga ajratadi: birinchisi — Sebuktegin va Mahmud davridagi kengayish va yuksalish (977–1030), ikkinchisi — Mas’ud va undan keyingi hukmdorlar davridagi zaiflashuv hamda Hindiston va G‘azna hududlariga siqib chiqarilish (1030–1186) [1; 2]. Ayni paytda ayrim mualliflar Mas’ud davrini o‘tish davri sifatida alohida ko‘rib, bu bosqichda davlat boshqaruvidagi ichki ziddiyatlar shakllanganini ta’kidlaydilar.

Nihoyat, tarixshunoslikda manbaviy bazani kengaytirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. G‘aznaviylar tangalari, epigrafik yozuvlar va G‘azna hamda uning atrofida olib borilgan arxeologik qazishmalar yozma manbalarda uchramaydigan ma’lumotlarni beradi. Bu materiallar davlatning iqtisodiy hayoti, shahar madaniyati va me’moriy an’analari haqida yangi xulosalar chiqarishga imkon yaratadi. Shu bois kelgusi tadqiqotlar yozma, numizmatik va arxeologik manbalarni kompleks tahlil qilish yo‘nalishida rivojlanishi kutilmoqda.

5. Zamonaviy tarixshunoslikdagi yo‘nalishlar va tadqiqot istiqbollari

So‘nggi o‘n yilliklarda G‘aznaviylar tarixini o‘rganishda an’anaviy siyosiy tarix bilan bir qatorda yangi yo‘nalishlar shakllandi. Birinchi yo‘nalish — davlat va hokimiyat g‘oyasini o‘rganish. Bunda hukmdor unvonlari, saroy marosimlari, xalifalik bilan aloqalar va madaniy homiylik siyosati hokimiyatni qonuniylashtirish vositasi sifatida tahlil qilinadi. Ikkinchi yo‘nalish — «forsiy madaniy dunyo» (Persianate world) tushunchasi doirasidagi tadqiqotlar bo‘lib, ular G‘aznaviylarni turkiy sulola tomonidan eroniy-islomiy madaniyatning keng tarqalishida muhim bog‘in sifatida ko‘rib chiqadi.

Uchinchi yo‘nalish — ijtimoiy va iqtisodiy tarix. Tadqiqotchilar G‘aznaviylar davlatida soliq tizimi, savdo yo‘llari, shaharlar, pul muomalasi va qishloq xo‘jaligi masalalarini o‘rganib, davlat qudratining iqtisodiy asoslarini aniqlashga harakat qilmoqdalar. Bu yo‘nalishda numizmatik materiallar alohida ahamiyatga ega, chunki

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

tangalar tarkibi, zarb joylari va ularning tarqalish hududi davlat chegaralari hamda iqtisodiy aloqalar haqida ma’lumot beradi.

To‘rtinchi yo‘nalish — qiyosiy tarixshunoslik. G‘aznaviylar davlatchiligi Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlatlari bilan taqqoslab o‘rganilib, ularning umumiy va o‘ziga xos jihatlari aniqlanmoqda. Bunday yondashuv O‘rta Osiyo va Yaqin Sharqdagi turkiy davlatchilik an’analarining uzluksizligini ko‘rsatish imkonini beradi. Shuningdek, G‘aznaviylar tajribasi keyinchalik Dehli sultonligi va boshqa musulmon davlatlarida davom etgan boshqaruv an’analarini tushunishda ham muhim hisoblanadi.

Mavjud tadqiqotlarni umumlashtirib, ularning bir qator kamchiliklarini ham qayd etish lozim. Avvalo, tadqiqotlarning katta qismi ingliz va rus tillarida bajarilgan bo‘lib, O‘zbekiston tarixshunosligida G‘aznaviylar davlatchiligiga bag‘ishlangan maxsus monografik ishlar yetarli emas. Shuningdek, o‘rta asr manbalarining o‘zbek tilidagi to‘liq va ilmiy izohli tarjimalari cheklangan. Bu holat yosh tadqiqotchilar uchun manbalarni bevosita o‘rganishni qiyinlashtiradi. Shu sababli manbalarning tarjimasi va nashri, shuningdek, ularning tanqidiy tahlili kelgusidagi ilmiy ishlarning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

Xulosa

G‘aznaviylar davlati davlatchiligi tarixshunosligi o‘rta asr saroy tarixnavisligidan zamonaviy tizimli tadqiqotlargacha uzoq rivojlanish yo‘lini bosib o‘tdi. Dastlabki manbalar (Utbiy, Gardiziy, Bayhaqiy) davlat hayotining turli tomonlarini aks ettirib, ham mafkuraviy, ham ma’muriy ma’lumotlarning asosiy manbai bo‘lib qoldi. Keyingi mualliflar esa o‘z davrining siyosiy talablariga muvofiq turlicha talqinlar yaratdilar.

XX asrda Muhammad Nazim, Klifford Bosvort, V. V. Bartold, B. G. G‘afurov va boshqa tadqiqotchilar ishlari tufayli G‘aznaviylar tarixi ilmiy asosga qo‘yildi. Ayniqsa, Bosvort tadqiqotlari davlat boshqaruvi, armiya va ma’muriy tizimni

o‘rganishda yangi bosqichni boshlab berdi. Rus va sovet tarixshunosligi esa manbalarni tarjima qilish va ularni ilmiy muomalaga kiritishda katta rol o‘ynadi.

Shu bilan birga, bir qator masalalar hali ham munozarali: sulolaning turkiy va eroniy omillari nisbati, g‘ulomlar tizimining davlat barqarorligiga ta’siri, iqta tizimining mazmuni, Mahmud yurishlarining sabablari va davlat inqirozining ichki omillari. Kelgusida bu masalalarni hal etish uchun manbalarni qayta o‘qish, numizmatik va arxeologik materiallarni jalb qilish hamda O‘zbekiston va Afg‘oniston hududidagi yodgorliklarni o‘rganishni kengaytirish zarur. Shuningdek, O‘zbekiston tarixshunosligida G‘aznaviylar davlatchiligiga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlarni ko‘paytirish muhim ilmiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Tahlil natijalariga ko‘ra, G‘aznaviylar davlatchiligi tarixshunosligining asosiy xususiyati — manbalarning mafkuraviy xarakteri va tadqiqotchilarning o‘z davri ilmiy muhitiga bog‘liqligidir. O‘rta asr mualliflari sulolani ulug‘lash yoki tanqid qilish maqsadida yozgan bo‘lsa, XIX–XX asr tadqiqotchilari mustamlakachilik davri, milliy tarixshunoslik va sovet ilmiy an’analari ta’sirida turlicha xulosalar chiqargan. Shu bois G‘aznaviylar tarixini o‘rganishda har bir asarni yozilgan tarixiy sharoit, muallifning maqsadi va foydalangan manbalari bilan birga tahlil qilish zarur.

Umuman olganda, G‘aznaviylar davlatchiligi tarixi O‘rta Osiyo, Eron va Hindiston tarixining kesishgan nuqtasida turgan murakkab mavzu bo‘lib, uni o‘rganish turkiy davlatchilik an’analarining rivojlanishini, boshqaruv tajribasining davomiyligini va madaniy ta’sirlarning o‘zaro aloqasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Bu mavzudagi tadqiqotlarni davom ettirish, xususan, yangi manbalarni ilmiy muomalaga kiritish, mavjud nazariy qarashlarni qayta ko‘rib chiqish va milliy tarixshunoslikda bu yo‘nalishni kengaytirish ilmiy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, G‘aznaviylar tarixshunosligidagi mavjud bilimlarni yagona ilmiy tizimga keltirish, manbalarning tanqidiy nashrlarini tayyorlash va ularni o‘zbek

tiliga tarjima qilish ishlarini davom ettirish talab etiladi. Bunday ishlar mavzuni yanada chuqur va xolis o‘rganish uchun mustahkam ilmiy poydevor yaratadi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash mumkinki, G‘aznaviylar davlatchiligi tarixshunosligi hozirgi kunda ham rivojlanishda davom etayotgan ilmiy yo‘nalishdir. Yangi manbalar, zamonaviy metodologik yondashuvlar va xalqaro ilmiy hamkorlik bu mavzuni kengroq yoritish imkonini beradi. O‘zbekistonlik tadqiqotchilarning bu jarayondagi ishtiroki esa mavzuga milliy va mintaqaviy nuqtai nazardan yondashuvni boyitadi hamda turkiy davlatchilik tarixini chuqurroq o‘rganishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bosworth C.E. The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994–1040. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1963.

2. Bosworth C.E. The Later Ghaznavids: Splendour and Decay. The Dynasty in Afghanistan and Northern India, 1040–1186. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1977.

3. Nazim M. The Life and Times of Sultan Maḥmūd of Ghazna. Cambridge: Cambridge University Press, 1931.

4. Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масъуда (1030–1041) / Пер. А.К. Арендса. М.: Наука, 1969.

5. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т. 1. М.: Наука, 1963.

6. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М.: Наука, 1972.

7. Meisami J.S. Persian Historiography to the End of the Twelfth Century. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999.